

УДК 257.7:2-264(045)

Олександра Матюхіна

Міф про створення світу в давньослов'янській міфології

Стаття присвячена дослідженню давньослов'янської міфології про створення світу. Проаналізовано матеріали усної народної творчості, археології, етнографії, а також релігієзнавчі джерела. Обґрунтовано, що космогонічні уявлення є підґрунтям суспільних ідеалів народу та основою базових архетипів культури, які зазнали певних трансформацій у процесі історичного розвитку. Розрізняють пізні і ранні міфологічні уявлення. Виділено реліктові сліди міфу про створення світу двома божествами – астральним та хтонічним. Також звертається увага на сліди більш давнього космогонічного міфу, що склався ще в неолітичних культурах – міфу про створення світу Великою Богинею. У статті наголошується, що збереження символічних зображень, образів давніх міфологічних систем в українській народній культурі виступає ще одним свідченням безперервного наступництва її розвитку.

Ключові слова: слов'янська міфологія, космогонічний міф, деміург, Велика Богиня, знаково-символічна система, священні птахи, фольклор

Oleksandra Matyukhina

The myth of the creation of the world in ancient Slavic mythology

The article is devoted to the study of the myth of the creation of the world in ancient Slavic mythology. The materials of oral folk art, archeology, ethnography, religious studies sources are analyzed. The cosmogonic ideas that are foundation of the social ideals of the people and are basis of the standard archetypes of culture, which have undergone certain transformations in the process of historical development, are substantiated. There are late and early mythological ideas. The relic traces of the myth of the creation of the world by two deities can be distinguished – astral and chthonic. Also, attention is drawn to the traces of an even more ancient cosmogonic myth that was developed in Neolithic cultures – the myth of the creation of the world by the Great Goddess. The article states that the preservation of symbolic images, images of ancient mythological systems in the Ukrainian folk culture is another evidence of the continuity of its development.

Keywords: Slavic mythology, cosmogonic myth, demiurge, Great Goddess, symbolic system, sacred birds, folklore

Міфологічний світогляд виступає як основа духовної культури кожного народу, її базових архетипів. У прадавні часи в контексті міфологічного світогляду, формувалась не тільки міфологія, але й спосіб бачення світу, система цінностей, ідеали. Розширення знань про слов'янську міфологію примножує наші знання про витoki національної культури, поглиблює розуміння її символічно-знакової системи. Чільне місце в міфології посідають космогонічні міфи. На їх основі в колективному несвідомому формується уявлення про належний устрій світу, сутність його “ладу”, порядку, гармонії. Ці уявлення є підґрунтям суспільних ідеалів народу, які він намагається втілити протягом історії в устрої суспільства – від родини до держави. Тому поглиблення знань про космогонічні уявлення давніх слов'ян об'єктивно сприяють розумінню важливих аспектів й особливостей української культури, закладених в ній суспільних ідеалів.

Духовна культура давніх слов'ян, їх міфологія більш ніж півтора століття привертає до себе увагу істориків, релігієзнавців, фольклористів, етнологів. Написано багато фундаментальних праць, присвячених цій проблемі. Лише простий перелік їх може зайняти цілу книгу. Тому згадаємо тільки окремі з них, а саме ті, в яких виділяється проблема давньослов'янських космогонічних уявлень. Це, зокрема, праці І. Костомарова, І. Нечуя-Левицького, Я. Головацького, А. Брюкнера, О. Афанасьєва “Поэтические воззрения славян на природу”, Л. Нідерле “Slowianske Starożytnosti”, К. Мошинського “Kultura ludowa słowian”. Ґрунтовні, масштабні праці з питань слов'янських дохристиянських вірувань вийшли друком протягом останньої третини ХХ – початку ХХІ ст. Особливо слід відзначити праці Б. Рибаківа “Язычество древних славян”, А. Гейштора “Mitologia Słowian”, В. Скуратівського “Русалії”, В. Войтовича “Українська міфологія” та інші. Космогонічні уявлення давніх слов'ян розглядає А. Ковалик в праці “Kosmologia dawnych slowian”; Р. Томіцький “Słowiański mit kosmogoniczny”, Томіцькі Р. та І. “Drzewo życia. Ludowa wizja świata i człowieka”,

А. Мянецький “Створення світу у польському фольклорі XIX і початку XX століття” та інші. Постійно публікуються монографії, статті, що свідчить про значне зацікавлення давньослов’янською міфологією. Чим глибше досліджується і осмислюється проблема духовної культури давніх слов’ян, їх релігійних уявлень, тим більше постає нових питань, відкриваються нові аспекти, сторони проблеми, які вимагають подальшого вивчення.

На основі порівняльного аналізу міфологічних уявлень індоєвропейських народів, археологічних, етнографічних, особливо фольклорних джерел, автор ставить завдання виявити та уточнити певні аспекти давньослов’янських космогонічних міфів, що пов’язані з постаттю Великої Богині.

У міфології кожного народу одним з головних є сказання про створення світу. Слов’янські міфи не збереглись у чистому вигляді, як, наприклад, грецькі, римські, давньогерманські. Для реконструкції ряду аспектів міфології давніх слов’ян необхідно звертатись до етнографічного матеріалу, який зберіг чисельні релікти давніх вірувань. Б. Рибаків наголошує, що “... концепція історії язичества могла сформуватися лише на основі комплексного вивчення даних усіх писемних джерел, етнографії, фольклору, епосу, народного мистецтва, археології, лінгвістики” [1, с. 4]. Опираючись на матеріали усної народної творчості, археології, етнографії можна спробувати не тільки відновити міф, його зміст, але й виділити його більш ранні і пізні пласти. На особливому місці у релігієзнавчих дослідженнях фольклорних джерел наголошував О. Афанасьєв: “Особливою силою і свіжістю дихає мова епічних сказань та інших пам’яток усної словесності; ці пам’ятки міцними узами пов’язані з розумовими і моральними інтересами народу, в них втілились результати його духовного росту та помилок, а тому разом з переказами, повір’ями та обрядами, що живуть в народі, вони складають самий багатий матеріал для міфологічних досліджень” [2, с. 8].

Польський фольклорист та етнолог А. Мянецький у своїй праці “Створення світу у польському фольклорі XIX і початку XX сто-

ліття” акцентує, що фольклор слов’янських народів XIX – початку XX ст. зберіг своєрідну проекцію давньослов’янської міфології. І особливо це стосується українського фольклору. Це, вважає дослідник, цілком закономірно. “Найпопулярніша на сьогодні концепція етногенезу слов’ян, що приймається більшістю істориків та археологів, стверджує, що їх колискою було Середнє Подніпров’я, тобто Україна, з якої пізніше слов’яни, в ході своєї експансії, розселились – найперше на захід, а пізніше на південь. В такому контексті не дивно, що відомі нам уявлення про виникнення світу на землях колиски слов’ян міцно вписались в свідомість спільнот. Свідомством чого була би найбагатша і найбільш часто виступаюча на всій Слов’янщині традиція виникнення світу по ініціативі двох рівних деміургів” [3, с. 178–179]. Традиція збереглася не лише у фольклорі, але й у народній символіці, творах народного декоративно-прикладного мистецтва.

Звернемося до космогонічних уявлень, характерних для української народної культури та представлених в усній народній творчості. В окрему групу можна виділити легенди про створення світу Богом та Дияволом, або Сатанайлом. З поширенням християнства давні слов’янські міфи піддавались поступовій християнізації. Досліджуючи народні духовні пісні та перекази, О. Афанасьєв довів, що саме в них збереглися численні релікти дохристиянських вірувань: “Народні духовні пісні, відомі на Русі під назвою віршів, можуть дати корисні вказівки для роз’яснення міфів, тому що християнські мотиви більш чи менш зливаються в них з давньоязическими. Хоча ці пісні склались під незаперечним впливом апокрифічної літератури, але це не зменшує їх вартості для науки; тому що самі апокрифи з’явилися як необхідний результат народного прагнення узгодити сказання предків с тими священними сказаннями, які були встановлені християнством. Звідки би не прийшли до нас апокрифічні твори – з Візантії чи з Болгарії, подробиці додані до біблійних оповідань, по більшій частині коріняться у сивій давнині – у поглядах арійського племені і тому

повинні були знайти споріднений відголосок у переказах нашого народу” [2, с. 18]. І ще більше це можна віднести до українських духовних переказів та легенд, особливо космогонічних.

Як зауважують деякі дослідники, спочатку давнім язичницьким міфам свідомо надавалась християнізована форма з метою їхнього збереження, пізніше – для обґрунтування вірогідності та сакральності. Завдяки кропіткій праці науковців загальноприйнятою стала точка зору, що основою космогонічних легенд та переказів в усній народній творчості стали давньослов’янські космогонічні міфи, що піддавались поступовій християнізації. Зокрема в українському фольклорі народні перекази космогонічних частин Біблії містять в собі левову частку змісту давньослов’янських міфів, їх образного, символічного значення, семантики. Ці перекази, легенди є цінним джерелом для реконструкції сюжету стародавнього міфу про створення світу. Але при цьому, крім фольклору, треба опиратися на матеріали порівняльного релігієзнавства, археології, семіотики.

Звернемося до легенди про виникнення світу, записаної в селі Рихти Каменецького повіту Подільської губернії. В ній розповідається про створення світу Богом і Сатанаїлом. Останній виносить з морського дна землю, а Бог творить з неї світ. Простежується і мотив суперництва Бога і Сатанаїла: Диявол ховає частину землі й намагається самостійно створити світ. Але витворює лише жаб, болота, трясовиська, гори, струшуючи воду з рук – породжує чортенят. Подібні космогонічні легенди було зафіксовано не лише у ряді сіл Подільської, але й у селах Харківської, Київської губерній [4, с. 70–74]. Подібні сюжети зустрічаємо і в Білорусі, в центральній Польщі [5].

На Гуцульщині побутувала й інша легенда, яку наводить Я. Головацький у праці “Виклади давньослов’янських легенд або міфологія”. В ній розповідається про створення світу Царицею-водою і Царем-вогнем [6, с. 35]. Цікаво, що в Карпатах маємо і легенди про Царицю-змію – тут прямо простежується зв’язок Богині зі змією, уявлення про Богиню у вигляді змії.

Нечуй-Левицький І. наводить старовинну лемківську колядку про створення світу двома голубочками, що діставали землю з дна океану:

Колись то було з початку світу
Втоді не було ні неба, ні землі,
Неба ні землі, нем синє море,
А серед моря та два дубойки,
Сіли, впали два голубойці,
Два голубойці на два дубойки,
Почали собі раду радити,
Раду радити і гуркотати,
Як ми маємо світ основати?
Спустимо ми ся на дно до моря,
Винесемо си дрібного піску,
Дрібного піску, синього каменця,
Дрібний пісок посієме ми,
Синій камінець подунеме ми,
З дрібного піску – чорна земля,
Студена водиця, зелена травиця,
З синього каменця – синє небо,
Синє небо, світле сонейко,
Світле сонейко, ясен місячок,
Ясен місячок і вся звіздойки [7, с. 74].

Войтович В. у своїй “Українській міфології” зауважує, що “Взагалі версій походження світу, людини, тварин тощо в українського народу безліч. Задовго до прийняття біблійного канону побутували численні легенди, перекази, пісні. В давніх колядках на яворі посеред моря сидить два голубочки і, діставши з моря пісок, творять світ (Закарпаття)... Качка також бере участь у створенні світу” [8, с. 504].

Міфи, що лежать в основі карпатської легенди, колядки, очевидно більш стародавні і менш християнізовані, аніж ті, що пред-

ставлені в переказах про Бога та Сатанаїла. В стародавніх колядках розповідається про два божества, що уособлюють стихії природи: двох птахів – голубів; тобто представлені дві божественні істоти, що створюють світ. Одна творить землю, воду, рослини, друга – небо, сонце, місяць, зірки.

В українському фольклорі, таким чином, маємо три групи подібних і водночас відмінних космогонічних легенд та переказів. Найбільш пізні за походженням – легенди про створення світу Богом та Дияволом, або Сатанаїлом. Вони вже християнізовані і в них досить туманно простежуються залишки давньослов'янського космогонічного міфу.

Друга група представлена карпатською легендою, записаною Я. Головацьким – творцями світу виступають Цар-вогонь та Цариця-вода. Тобто безпосередньо розповідається про створення світу божественною парою.

Третя група ілюстрована лемківською колядкою – про створення світу двома божественними птахами, що виступають як рівноправні творці світу. За допомогою порівняльного та компаративного методів спробуємо встановити, проекція уявлень про які давні божества простежується у вищезгаданих легендах та колядках.

На основі легенд про творення суцього Богом та Сатанаїлом, враховуючи при цьому і впливи богомільства, можна виділити реліктові сліди давньослов'янського міфу про створення світу двома божествами – астральним та хтонічним. В цій групі легенд імена і атрибути, особливості християнських персонажів повністю замінили первісних, давніх язичницьких богів. Яка найбільш архаїчна частина легенди? Що в ній залишилось від давнього міфу? Світ творять два божества, одне з яких пов'язане з водою, а друге з небом. На цьому наголошують І. та Р. Томіцькі. Аналізуючи вищезгадану групу переказів, що побутують у фольклорі багатьох слов'янських народів, вони пов'язують Бога с небом, вогнем, чоловічим началом. Диявола або ж Сатанаїла пов'язують з морем, водою, жіночим началом [9, с. 29]. Плювіально-хтонічний характер

божества, що виступає під іменем Диявола чи Сатанаїла, виражається в тому, що саме він виносить землю з дна моря; відпочиваючи, лягає головою на захід – сторону води, місяця, темряви, підземного світу. Створює жаб – істот, що в міфології пов’язані з дощем (і загалом з водою). А Бог, або в інших варіантах – святий Михаїл заганяє Сатанаїла під землю блискавкою [9, с. 91]. В міфологічній свідомості блискавка завжди виступає атрибутом верховного астрального божества. Достатньо згадати Зевса, Перуна. У даній групі народних переказів про створення світу простежуються сліди давньослов’янського міфу про створення світу двома божествами – астральним і плювіально-хтонічним. В карпатській легенді цей міф є менш християнізованим – творцями світу виступають бог і богиня, уособлення стихій вогню та води.

Відповідний аналіз та інтерпретація фольклорних джерел дозволяє виділити базову міфологічну структуру космогонічного давньослов’янського міфу – світ створений двома божествами. Одне з них пов’язане з небом, сонцем, вогнем, сходом, тобто має риси астрального чоловічого божества. Друге пов’язане з водою, заходом, підземним світом, зміями, горами, рослинністю – риси жіночого плювіально-хтонічного божества.

У давніх слов’ян, що відносяться до індоєвропейської групи народів, міф про створення світу має аналогії у віруваннях інших індоєвропейських народів. Збереглося багато різноманітних писемних джерел з міфології Індії, Греції, Риму, в яких наводиться космогонічний переказ про створення світу богом і богинею, божественною парою. Створивши світ, вони розділили його – небом став володіти бог, а землю – богиня. В давньоіндійській міфології – творцями світу виступають Д’яус – Небо та Прітхіві – Земля; в грецькій – Уран та Гея. “Більша частина міфічних уявлень індоєвропейських народів відноситься до віддалених часів аріїв; відокремлюючись з загальної маси родоначального племені і розселяючись по далеким землям, народи, разом з багато виробленим словом, забирали з собою і самі уявлення та вірування.

Тому зрозуміло, чому народні перекази, повір'я та інші уламки старовини необхідно вивчати порівняльно. Як окремі вирази, так і самі перекази і самі обряди не завжди мають одну й ту ж долю: викривлені у одного народу, вони інколи в цілій свіжості зберігаються у іншого; їх розрізнені частини, що збереглися у різних місцях, будучи зведені разом, часто пояснюють одне одного і без жодного примусу зливаються в єдине ціле” [2, с. 6–7]. Можна з великою вірогідністю припустити, що слов'янський міф був досить близький до ведичного, в якому Д'яус – бог-батько, володар неба, а Прітхіві – богиня-мати, володарка землі. У ведичному баченні обидва виступають джерелами життєвої сили, що творить світ та запліднює його. В слов'янському міфі є і архаїчні сліди легенди про виникнення світу з первісного океану. В угаритському міфі про створення світу божествами Ігу та Асірат, богиня виступає як владарка землі, мати всього сушого, володарка води і тому саме вона виносить землю з моря на поверхню [10, с. 64]. Тут бачимо велику збіжність з українською легендою – землю з дна моря виносить саме Сатанал.

Присутність в міфі постаті богині-матері, володарки землі та води, підтверджується білоруським варіантом переказу – антагоніст і супротивник Бога названий Змієм [9, с. 31]. А зв'язок змії з чільним жіночим божеством слов'ян залишив багато слідів у фольклорі. Міфологічні уявлення про перетворення богині в змію чи навпаки зустрічаємо в казках слов'янських народів. Пропп В. наголошує, що казка є останньою стадією міфу. Казки ж про перетворення царівни чи іншої героїні у змію чи навпаки зафіксовані в усіх слов'янських народів. В Україні цей сюжет побутує в казках усіх етнографічних районів, тому доцільно розглядати його як релікт міфологічних уявлень. Етнографами зафіксоване повір'я, що змії мають свою царицю, Зміюскарапею, наділену надприродними властивостями. Вона виступає як володарка змії, господиня лісу, хранителька скарбів, мудра, всезнаюча [11, с. 260]. Функції змії близькі до функцій господарки звірів, лісу, культ якої походить ще з часів палеоліту, як відмічає Б. Рибаків.

Простежується у слов'ян і зв'язок змій з богинями весни, плодючості. У народному календарі збереглося чимало свят, пов'язаних з культом змій. Навесні, 7 квітня (в християнському календарі це Благовіщення), – свято пробудження змій, повернення їх на землю з підземного царства. Після цього змії допомагали землеробам вимолювати дощ. “У народному календарі свято Благовіщення відмічалось як початок весни і день “відкриття землі”, пробудження її від сну” [1, с. 94]. В дохристиянські часи цей день пов'язувався з богинею весни Лелею, її поверненням на землю з підземного царства [1, с. 389]. Це свідчить про зв'язок змій з богинями весни, плодючості. Восени, 27 вересня (християнський празник Воздвиження) – друге зміїне свято, коли вони збиралися і ховалися під землю. “В деяких місцях оповідали, що всі змії на Воздвиження сповзають в одне місце, до своєї матері, де і проводять всю зиму, до першого весняного грому, що відкриває землю...” [1, с. 182]. Цей день за часом близький зі святом провідів душ предків, їх вшанування. Тут ми бачимо зв'язок культу змій не лише з землеробськими обрядами, але й з поминальними. Простежується хтонічний характер міфологічної постаті змії, зв'язок з підземним світом.

У міфологічних уявленнях майже всіх народів світу змія пов'язується з стихіями води, землі, лікувальною магією. З найдавніших часів змія виступала як один з символів Великої Богині, матері всього суцього. В трипільській культурі, що є одним з провідних джерел культури української, зображення змій поширені в орнаментиці зокрема на ритуальних посудинах. Рибаків Б. зазначає: “Зміїний орнамент зустрічаємо майже повсюди: спіралі змій оповивають масивні груди на посудинах та кришках до них; змії складають основу татування статуєток; змії є одним з елементів, що породжують знамениту трипільську спіраль. Іноді на посудині на видному місці розміщується зображення змії як окремого символу; часто ми бачимо парні зображення змій” [1, с. 190]. Поруч з жіночими статуєтками зустрічаються зображення, де Велику

Богиню замінюють її символи, зокрема змія. В первісні часи, як зауважують дослідники релігійних вірувань раннього суспільства, Великій Богині поклонялись, зображуючи її у вигляді змії. Вона втілювала головні сторони божества – безсмертя, вічне омолодження і смерть; зв'язок з землею та водою. Іванов В. пише, що "... змія – представлений майже в усіх міфологіях символ, пов'язаний з плодючістю, землею, жіночою відтворюючою силою, водою, дощем..." [12, I, с. 468]. Скіфи богиню Апі, володарку землі та води, покровительку скіфів, зображували зі зміїним хвостом [12, II, с. 447]. А скіфська культура є також одним з джерел культури української. Пізніше змія виступає вже як символ, а не зображення Великої Богині. Плодючість, жіноча відтворююча сила, зв'язок з водою земною і небесною, домашнім вогнищем – це все ознаки Великої Богині. Еліаде М., наголошує, що існує чіткий зв'язок між змією і жіночим началом. Підтримуючи дану теорію він вказує на численні середземноморські божества, котрі зображувались зі зміями в одній чи двох руках (наприклад, грецькі Артеміда, Геката, Персефона) [13, с. 212]. Тісний зв'язок змії з домашнім вогнищем простежується в усталеному культовому звичаї (досить архаїчному за походженням), що побутував на Балканах ще з часів неоліту та енеоліту – мати змію в храмі, в царському палаці. Це свідчить і про вшанування змії як священної тварини, можливо навіть втілення божества. Коли змія залишала храм чи палац, це сприймалось як нещастя, як свідчення відмови божества від захисту всієї спільноти, про що згадується в "Іліаді" Гомера. Звичай зберігся і в більш пізні часи, навіть в кінці XIX – початку XX ст. "У Боснійській Крамні вірять, що влітку домова змія (чувариця) знаходиться в домі або коло нього, а зимою сидить глибоко в землі, або під домовим вогнищем" [14, с. 309]. Сліди вшанування змії зберігаються в народних звичаях населення Карпат, Балкан і в більш пізній час, майже до кінця минулого століття. І завжди комплекс міфологічних уявлень, пов'язаних зі зміями виступає як складова знаково-семіотичної системи, пов'язаної з постаттю

Великої Богині. Тому природно, що в християнізованому переказі про створення світу постать Богині стала постаттю Змія, або, пізніше, Диявола, символом якого в християнстві виступає змій. Тут маємо як характерний приклад негативізації божества при зміні міфологічної системи, так і заміни стародавнього божества його символом. Іванов В. й Топоров В. зазначають, що “Руйнування старої міфологічної системи йшло по декільком напрямкам: одне з них – перехід міфологічного персонажа з вищих рівнів на нижчі, з кола позитивних постатей в коло негативних...” [12, II, с. 454]. Вже у вавилонському міфі про створення світу жіноче божество – богиня моря Тіамат – зображується у вигляді Змії і виступає як антагоніст верховного бога Мардука. “Військо Тіамат складається з чудовиськ, особливо змій і драконів – саму Тіамат представлено у вигляді Змія” [15, с. 127]. Сліди антагоністичного протиставлення жіночого і чоловічого божеств збереглися і у слов’янському міфі про створення світу. Згадки в тій чи іншій формі про змію, змія в фольклорних переказах про створення світу є однією з підстав ототожнити одну з постатей переказу з Великою Богинею. Яку ж із богинь слов’янського пантеону можна з достатньою вірогідністю вважати богинею Землі? Більшість дослідників схиляється до думки, що це Мокош (Макоша). Костомаров, на основі аналізу згадки про Мокош у “Повісті минулих літ”, виділяє акватичні риси цього божества: “Мокош у Нестора, по моєму мнению, также означает водное женское существо, окончание – ошь- есть женского рода, как кокошь, а корень слова – мок- (мокнуть, смолкнуть)” [16, с. 220]. В той же час “Мокош – уособлення Матері – Сирої Землі, посередниці між небом і землею, стародавнє землеробське божество плодючості, жіночої життєвої сили, “мати врожаю”, богиня добробуту, покровителька полів і худоби, а також жіночих робіт, у першу чергу прядіння і ткацтва” [11, с. 339]. У постаті Мокош поєднуються як хтоничні, так і акватичні риси [17]. Поліфункціональність Мокоши підтверджує архаїчний характер цього божества, зв’язок із постаттю стародавньої Великої Богині, по-друге, співпадіння

її з постатями богинь Землі у міфологіях не лише слов'янських, але й інших індоєвропейських народів. Цікаво, що постать бога неба, вогню зберегла в пізніших переказах більш виразні риси. У слов'ян батько неба отримав назву Сварога: він володар Всесвіту, родоначальник астральних богів, прабог [2, с. 24].

Проте в лемківській колядці простежується більш давній міфологічний пласт. Постараємося в ньому розібратися, проаналізувати його. Творцями світу виступають два птахи – голуби. У фольклорі східних та південних слов'ян також широко представлені варіанти космогонічного міфу, в якому світ створює качка, що дістає землю з дна моря. “Мотив первісних вод і космогонічного занурення вважається архаїчною складовою євразійських космогонічних міфів” [18, с. 107].

Птахи, особливо водоплавні, у багатьох народів виступають атрибутами або символами богинь. Священним птахом індійської богині Сарасваті є лебідь, давньогрецьких богинь Афродіти, Артеміді – лебідь, давньоримської Юнони – гуска. Священними тваринами Афіни є змія і птах. В релігієзнавстві утвердилась думка, що всі ті божества мають генетичний зв'язок з головним божеством доби неоліту-енеоліту – Великою Богинею, і є пізнішими диференційованими варіантами цієї міфологічної постаті. Писемні згадки про культ Великої Богині збереглися в пізніших писемних джерелах. Вони “...вказують, що Велика Богиня (або Велика Мати, Magna Mater) як вона іменується в текстах, що дійшли до нас від стародавніх греків, римлян, єгиптян, вважалась головним божеством” – пише А. Голан у праці “Міф і символ” [14, с. 167].

Одним з символів Великої Богині, поряд зі змією, був птах, в образі якого Богиня поставала у міфах, казках та повір'ях [14, с. 173]. Пізніше в сакральному мистецтві багатьох народів головне жіноче божество зображується з крилами. До птахів, що представляли Велику Богиню і були її символами, дослідники зараховують голуба, лебедя, качку. Зупинимося на двох останніх. Це птахи водоплавні і в міфологічній свідомості уособлюють три стихії – воду, небо і

землю, їх зв'язок. Саме тому в міфології качка та лебідь виступали символами Великої Богині, володарки неба, води, землі. “Жіночі статуетки часів палеоліту та неоліту дають підставу вважати, що в ті епохи жіноче божество вважалось головним в пантеоні...” [14, с. 167]. В землеробських культурах Середземномор'я головним божеством була Велика Богиня. Культ якої був поширеним серед населення України ще з часів палеоліту. Археологічні знахідки також доводять, що Велика Богиня була головним божеством трипільських племен. З доіндоєвропейських часів в релігійних уявленнях населення України чільне місце посідає жіноче божество, Magna Mater.

Велика Богиня виступає не лише як володарка, але й як творець світу. Саме до періоду ранньоземлеробських культур відноситься міф про створення світу богинею або з грудочки землі, яку вона, у вигляді птаха, винесла з дна праокеану, або з золотого яйця, яке вона знесла. В міфах, сакральному мистецтві Велика Богиня часто виступає не сама, а з донькою, утворюючи божественну пару мати-донька. Сліди міфу про створення світу Великою Богинею виразно простежуються в українській культурі.

При розкопках Києва, інших міст та поселень археологами знайдено багато різних прикрас, інших предметів з зображенням качок, що відносяться до давньослов'янських часів, особливо до періоду Київської Русі. Подібні прикраси знаходять і у стародавніх болгарських містах. “Болгарське скроневе кільце з качкою, що тримає в дзьобі шматочок землі, має не тільки цей космогонічний символ, але й ще шість золотих яєць” [19, с. 101]. Треба згадати, що в деяких коломийках світ творять не два голуби, а дві качки. В казках виступає золота качка, або золота гуска, яка виносить герою чарівне кільце, яке може створити все що завгодно, або дарує яйце-райце, в якому захований цілий світ. В казках, легендах, колядках творцем світу виступає божественна істота під виглядом птаха. Як вже згадувалось, птахи, особливо водоплавні, є стійким символом Великої Богині, уособленням божества, яке створило

світ – або з грудочки землі, винесеної з дна праокеану, або з яйця. “І українські, і болгарські прикраси відображають одну й ту ж саму космогонічну легенду, в якій світ створений Качкою, що плаває по Світовому океану” [19, с. 100]. Про стійкість цього міфу свідчать і візерунки українських рушників, які зберегли прадавній знаково-символічний код міфологічного зв’язку птахів зі світовим деревом і творенням світу. Для вишивки українських, особливо полтавських, рушників характерним є мотив – дерево з птахами обабіч. Цей же мотив зустрічаємо в подільській вишивці, яка, за думкою ряду дослідників, зберегла особливо багатий символічно-знаковий зміст. У праці Т. Причепій та Е. Причепій “Вишивка Східного Поділля” наводиться візерунок рушника, який, як обґрунтовано доводять автори, відноситься до космогонічного міфу. “Тут внизу візерунка голівками до центру розміщені дві птахоподібні істоти, між якими зображено ромб. У контексті птахів ромб радше означає “яйце” (як уже зазначалось, овал лиштвою моделюється як ромб чи квадрат). Над “яйцем” зображене дерево з розлогою кроною”. Отже, можна висунути здогадку, що в цих образах представлено походження світу (світового дерева) з первинного яйця” [20, с. 98]. Можна навести й інші багаточисельні приклади візерунків вишивок, що зберегли символіку космогонічного міфу. Два птахи виступають як стародавній символ божественної пари – богиня-мати і богиня-донька, володарки світу. Зображення птаха з кулькою у дзьобі відноситься, ймовірно, до міфу про створення світу з грудочки землі, принесеної з дна океану. А зображення ромба між птахами, квадрату – про виникнення світу з яйця, що знесла богиня у вигляді качки. Образ качки і золотого яйця зустрічаємо, як згадувалось раніше, у казках. Таким чином, прикраси часів Київської Русі, візерунки вишивок ХІХ–ХХ ст., казки, колядки зберегли реліктові сліди дуже давнього космогонічного міфу, що склався ще в неолітичних культурах. Тому слушно буде завершити статтю словами видатного українського філософа С. Кримського: “Інакше кажучи, особливість етногенетичного процесу в Україні полягала в тому, що він живився не про-

сто засвоєнням певних елементів світової культури та історичного досвіду (як це було в усіх етносах), а характеризувався прямою (так би мовити, з рук у руки) естафетою передавання культурних цінностей та традицій у тому єдиному геокультурному руслі, яке дає змогу безпосередньо ввести в етнотворення українців тисячолітній досвід інших народів” [21, с. 160].

У системі давньослов'янської міфології, як і в системах інших народів, визначне місце займали космогонічні міфи. Кожен народ, відповідаючи на питання про створення світу, формував певний образ просторово-часової структури світу, визначав своє місце в ньому. Давньослов'янські космогонічні міфи дійшли до нашого часу в модифікованому, фрагментарному вигляді. За їх численними реліктами, проєкціями, що простежуються у фольклорі, декоративно-прикладному мистецтві – застосовуючи культурно-історичний підхід, метод культурно-семантичного аналізу – можна здійснювати спроби реконструкції міфу. В українській народній культурі виразно простежуються сліди двох давніх космогонічних міфів – пізнього, в якому творцями світу постають бог Неба та богиня Землі, і більш раннього, що виник ще в часі ранньоземлеробських культур, зокрема трипільської. Це міф про створення світу Великою Богинею, або божественною парою – Великою Богинею та її донькою. Збереження символічних зображень, образів цього міфу в українській народній культурі є ще одним свідченням безперервного наступництва її розвитку.

1. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. Москва: Наука, 1994. 608 с.

2. Афанасьев А. Н. Поэтические воззрения славян на природу: опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований в связи с мифическими сказаниями других родственных народов. URL: <http://www.e-puzzle.ru>.

3. Mianecki A. Stworzenie świata w folklorze polskim XIX i początku XX wieku. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2010. 232 s.

4. Булашев Г. Український народ в своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. Київ: Довіра, 1992. 414 с.
5. *Див.* Журнал “Lud” за 1898 р., стаття І. І. П’янтковської “Звичаї народу землі серадзької”.
6. Головацький Я. Ф. Виклади давньослов’янських легенд, або міфологія. Київ: Довіра, 1991. 92 с.
7. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Київ: Обереги, 1992. 87 с.
8. Войтович В. Українська міфологія. Київ: Либідь, 2002. 664 с.
9. Tomiccy J. i R. Drzewo życia. Ludowa wizia świata i człowieka. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia wydawnicza, 1975. 275 s.
10. Мифологический словарь. Москва: Советская энциклопедия, 1991. 736 с.
11. Шапарова Н. С. Краткая энциклопедия славянской мифологии. Москва: Астрель. Русские словари, 2001. 633 с.
12. Мифы народов мира: энциклопедия: в 2 т. Москва: Советская энциклопедия, 1992. Т. 2. 719 с.
13. Eliade M. Traktat o historii religii. Warszawa: Wyd. OPUS, 1993. 589 s.
14. Голан А. Миф и символ. Москва: Русслит, 1993. 375 с.
15. Mikoś K. Boginie deszczu. Kraków: Wyd. uniwersytetu Jagiellońskiego, 1997. 187 s.
16. Костомаров М. І. Слов’янська міфологія. Київ: Либідь, 1994. 383 с.
17. Матюхіна О. А. Культ богині Землі у давньослов’янській міфології // Вісник Національного авіаційного ун-ту. Серія: Філософія. Культура: зб. наук. пр. Київ: НАУ, 2011. № 1(13). С. 131–135.
18. Kowalik A. Kosmologia dawnych Słowian. Kraków: Zakład wydawniczy “NOMOS”, 2004. 543 с.
19. Берегова О. Символы славян. Москва: Изд. Дилия, 2007. 432 с.
20. Причепій Т., Причепій Е. Вишивка Східного Поділля. Київ: Родовід/Оранта, 2009. 107 с.
21. Кримський С. Українська культура та її базові архетипи // Мудрецы всегда в меньшинстве: статьи разных лет. Київ: Изд. дом Д. Бураго, 2012. 400 с. С. 156–180.